

Академія наук України
Інститут історії України

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

М.Ф.КОТЛЯР

Утворення Давньоруської держави

Київ 1993

КОТЛЯР Микола Федорович д. і. н., професор, зав.
сектором Інституту історії України АН України

Редколегія: *С.В.Кульчицький* (головний редактор), *В.Ф.Вер-
стюк*, *О.Б.Головко*, *В.М.Даниленко*, *І.С.Хміль*,
Н.А.Шип, *В.С.Коваль*, *О.І.Ганжа* (відповідальний
секретар)

Літературний редактор *Т.МТеліженко*
Коректор *Л.І.Бузіашвілі*
Оригінал-макет підготував *О.ІМостяз*
Набор *Т.Ф.Демченко*

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією
обов'язкове

Причини, хронологія, основні етапи й обставини утворення держави у східнослов'янському суспільстві досі залишаються мало вивченими, хоча ця тема вже більше 200 років перебуває у центрі уваги вітчизняних істориків. Існуючі теоретичні побудови здебільшого хибують на зайву соціологічність і схематизм, спираючись більше на логіку, ніж на об'єктивний і копіткий аналіз свідочств джерел, щоправда, малочисленних та суперечливих. Майже всі дослідники зійшлися на думці, що Давньоруська держава народилася з союзів східнослов'янських племен (і племінних князів) VI—IX ст., але реальні шляхи її генезису ледве намічені.

Історіографія проблеми формування давньоруської держави є воістину неосязною. Їй присвячені огляди літератури у численних монографіях та спеціальні дослідження (1). Я ж зупинюсь на кількох основних працях, що безпосередньо стосуються теми — утворення Давньоруської держави. Та передусім варто додати кілька слів про теоретичні засади студіювання процесів утворення держави.

З теоретичного погляду проблема складання державності в будь-якому суспільстві належить до кола найбільш складних і мало досліджених. За останні роки кількість публікацій з цієї теми зросла. Здебільшого праці за подібною проблематикою з'являються в науці Заходу. З різних причин вони залишаються невідомими більшості українських, російських та білоруських дослідників. Але

такі праці, хоча і побудовачі в основному на західноєвропейському фактичному матеріалі, містять важливі теоретичні положення й висновки, що мають універсальний характер.

Марксистська методологія (до того ж спрощено й вульгарно тлумачена радянськими історіософами) пояснює виникнення й розвиток державності соціально-економічним поступом суспільства. Нині дилетанти закликають істориків відмовитися від пошуків будь-якого причинного взаємозв'язку між соціально-економічною формацією та суспільним розвитком людства. Проте спроби абстрагування від матеріальних умов життя — а саме їм надається перевага при формаційному студіюванні історії — нікого й ніколи ще не призвели до успіху. Інша річ, що, поряд із суспільно-економічним розвитком людства, при дослідженні його політичного й соціального життя необхідно враховувати й інші чинники: еволюцію самого етносу (народності, нації тощо), культурно-ментальний фактор, особливості ідеології та ін.

Нині стало особливо модним прагнення ставити в основу історичного дослідження виключно етнокультурний розвиток того чи іншого народу. По суті, в досить елементарній формі відроджується народницький напрям, започаткований понад 100 років тому. Що, здається, може бути привабливішим, особливо для любителя минувшини?! Мовляв, народ сам творив власну культуру й державність. Це дійсно так. Але при тому народ ніколи не припиняв існування в конкретних соціально-економічних умовах життя. На мій погляд, просто неможливо відмовитися від вивчення державотворчих процесів у межах соціально-економічної історії, у параметрах розвитку суспільної формації.

Власне дослідження етнічної історії наштовхується на величезні труднощі вже через нерозробленість понятійного апарату. Дилетанти часом висловлюють сумніви з приводу правомірності терміну "народність" (особливо стосовно давньоруської), — вони пропонують вживати термін "етнос". Але це зовсім не тотожні поняття. Етнос не обов'язково пов'язаний з певною територією життя і певною соціально-політичною структурою (плем'ям, союзом племен, держа-

вою). До того самого етносу могли належати і вважати себе належними до нього люди, пов'язані спільністю мови й культури, де б вони не перебували у світі. Наприклад, слов'яни Балканського півострова в X—XII ст. становили собою єдиний етнос, але різні народності. Бо, на відміну від етносу, народність є територіально цілісним етно-соціальним організмом (2).

Етнокультурним та етносоціальним студіям перешкоджають і труднощі джерельного плану. Археологічні пам'ятки мало допомагають в етнічній ідентифікації та диференціації, оскільки етнос і археологічна культура — зовсім не однакові за змістом поняття. А писемні джерела розрізняють людей здебільшого не за етнічною приналежністю, а головним чином за конфесійною ознакою, політичним фактором чи за допомогою протиставлення: свій — чужий (3). В останні роки у науковому світі провадяться копіткі студії на царині теорії етносу, однак до єдності чи, бодай, зближення поглядів серед вчених поки що далеко. Хоча майже всі дослідники сходяться на тому, що так званих матеріальних ознак етнічної спільності (походження, належність до раси, мова, культура, звичаї) виявляється замало для розмежування людей за племенами, народностями, націями тощо. Тому багато хто серед етнологів пов'язує поняття етнічної приналежності із сферою колективної свідомості, яка досліджується соціальною психологією. Тобто, одне з перших місць в етнічній ідентифікації посідає самовідчуття людини. Не кожна сукупність людей утворює етнічну спільність (народність або націю), а лише така, що апелює до спільності походження або історичної долі та передбачає можливість окремого територіально-політичного існування (4). Отож, роль етнічної самосвідомості є особливо великою. На жаль, прояви такої свідомості рідко простежуються в пам'ятках писемності доби раннього середньовіччя на Русі, тобто XI—XIII ст.

Дослідження етнічних процесів серйозно утруднюється ще й тим, що термін "етнос" (так само, як "феодалізм") є не середньовічною чи античною категорією, а сучасним визначенням. Тому вченим важко утриматися від привне-

сення до нього сучасних понять. На великому матеріалі письмових джерел середньовічного Заходу встановлено, що тогочасні автори виділяють як характеристики етнічної єдності (яку вони, зрозуміла річ, називають інакше) спільність звичаїв, мови й закону. Це ж саме бачимо в "Повісті временних літ", коли Нестор характеризує різні слов'янські племена: "Имяху бо (слов'яни. — МЖ.) обычаи свои, и закон отець своих и преданья, каждо свой нрав" і в іншому місці: "А язык словенски един" (5).

Як відзначають сучасні етнологи, всі ознаки етнічності, названі давніми джерелами, є досить дискусійними, а разом не дають підстав визначати етнічну єдність індивідів чій груп. Очевидно, що визначення етнічної приналежності подавалось середньовічними письменниками в контексті політики, а власне категорія етносу сприймалась як функція обставин, що мали головне значення при встановленні відносин панування й підкорення (6).

Таким чином, студіювання етнічної еволюції, процесу утворення народу саме по собі виявляється недостатнім для окреслення закономірностей і особливостей державотворення у Східній Європі, та й у будь-якому іншому регіоні земної кулі. З приводу самого терміну "народність", напевне, можна сперечатися. Можливо, етнологи в майбутньому запропонують інше визначення. Що ж стосується давньоруської народності, то як її не назвати — народністю чи, наприклад, етносоціальною й культурною спільністю, — політично й національно не упереджений дослідник давньоруської доби має погодитися з тим, що джерела XI—XIII ст., насамперед літописи, породжують у читача відчуття одного народу, що мешкає на спільній території від Чорного моря до озера Ільмень, від Карпат до Волги. Це зовсім не означає, що начебто той народ був монолітним. Усі процеси та явища за середньовіччям взагалі мали відносний характер. Відносною була й єдність давньоруської народності. Її утворюючі складові частини, союзи племен і племінні княжіння, відрізнялись одне від одного мовними, культурними та побутовими особливостями. Але те, що об'єднувало, було сильнішим від того, що їх розрізняло.

Тому в студіях проблеми утворення давньоруської державності слід враховувати фціально-екцномічні умови життя, процеси і явища, які відбувались у східнослов'янському суспільстві. При цьому не обійтися без вивчення обставин і хронології еволюції феодалізму на східнослов'янських землях.

Довгий час радянські історики абсолютизували роль суспільно-економічних відносин у бутті суспільства. Станом продуктивних сил і виробничих відносин, перебігом їх розвитку універсально й прямолінійно пояснювали ледве вловимі джерелами особливості життя духовного, культурного, релігійного. Нині дехто удався в іншу крайність, взагалі відкидаючи значення суспільно-економічних чинників у поступі людства й розглядаючи як самостійні та незалежні від суворих реалій життя процеси історії культури, духовності, релігії. Дійшло до того, що в певних колах стало "модним" взагалі уникати понять, пов'язаних із формаційним вивченням історичного процесу: родоплемінний та рабовласницький лад, феодалізм, капіталізм. Дехто поспіи їв просто замінити термін феодалізм на інший: середні віки. Однак це зовсім різні за змістом і не синхронні за часом поняття. Так, виробничі феодальні відносини на Україні тривали принаймні до кінця XVIII, якщо не до початку XIX ст., тоді як період середньовіччя закінчився не пізніше останніх десятиріч XVI ст.

Як би комусь не бажалося якомога швидше позбавитись марксистського впливу на історіософію⁴¹, доведеться визнати, що формаційне вивчення історичного процесу належить до головних теоретичних засад науки нашого часу. Абсолютна більшість учених у нас і закордоном охоче користуються термінами феодалізм і капіталізм. Ці

* Не варто драматизувати наслідки кризи марксистської методології. Це природне явище, бо здавна методологічні системи послідовно змінюють одна одну. На початку XIX ст. вичерпав себе дуже популярний до того позитивізм; нині, поряд з марксизмом, втратили авторитет структуралізм і кліометрія [Див.: *Histoire et sciences sociales: un tournant critique?* // *Annales E.S.C.* — Paris, 1988. — № 2 — P.291—293]. Кінець XX ст. взагалі є часом народження нових методологій історії.

поняття народилися задовго до того, як до них звернулися К.Маркс і Ф.Енгельс. Вони відбивають об'єктивну реальність історичної еволюції суспільства, наголошуючи на головному в людських взаєминах: характері власності, соціально-економічних стосунках між членами суспільства, структурі останнього.

Звернусь для прикладу до творчості чи не найбільшого знавця й теоретика історії середньовіччя на сучасному Заході — французького історика Жака Ле Гоффа. Він вважає, що феодальна система була універсальним засобом економічної експлуатації, "схема якої при всіх географічних і хронологічних варіантах залишається тією самою". Далі вчений продовжує: "Феодальна система — це, по суті, привласнення сеньйоріальним класом — церковним і світським — всього сільського додаткового продукту, забезпеченого працею селянської маси. Ця експлуатація здійснюється в умовах, що позбавляють селян можливості брати участь в економічному прогресі". Ж.Ле Гофф бачить у феодалізмі систему особистих зв'язків, що ієрархічно об'єднують членів вищого шару суспільства. Оскільки найбільш важливі питання суспільного життя зосереджувались навколо земельних надань сюзеренів васалам, це "підводить під феодалізм аграрну основу і дає ясно зрозуміти, що феодалізм — це, насамперед, система землеволодіння й землекористування" (7). Однак французький вчений не абсолютизує ролі феодальних відносин в історії середньовіччя. Не варто і нам цього робити*.

Саме спрощеним і догматичним розумінням і тлумаченням процесів суспільно-економічного поступу людства була, напевне, породжена думка, що й дотепер панує у вітчизняній історичній науці, — начебто державність є неодмінно продуктом класового суспільства, стосовно слов'ян — суспільства феодального. Засвідчене писемними

* У сучасній історичній антропології загально визнаною є теза, за якою в історичному поступі суспільства взаємодіють всі три його складові елементи: економічна структура, соціальна організація, культура (Див, напр: *Teutons Gexperience // Annales: E.S.C.* — 1989. — № 6. — Г.1320).

джерелами існування держави, в нашому випадку — Давньоруської, визнавалось, і дотепер визнається вирішальним доказом побутування... феодального способу виробництва на Русі. Цю, по суті, парадоксальну тезу майже ніхто не піддавав сумніву. Навіть такий глибокий і авторитетний знавець давньоруської історії, як Л.В.Черепнін, поділяв її, написавши з цього приводу: "Дуже важко визначити грань, з якої можна було б починати історію феодальної формації. Якщо розуміти під останньою систему соціально-економічних стосунків і відповідних їм політико-юридичних форм, то, очевидно, такою гранню може служити утворення феодальної держави. На Русі це сталося наприкінці IX ст." (8) Вчений, поза сумнівом, мав на увазі об'єднання східнослов'янських Півночі й Півдня, що ознаменувалося утвердженням князя Олега в Києві 882 р. — згідно сумнівної для IX ст. хронології "Повісті временних літ".

Проте широко відомо, що й у докласових суспільствах існувало чимало держав. У Східній Європі — аварська VII—VIII ст., хозарська VIII—IX ст., монгольська XIII ст. Всі вони утворились за дофеодальної доби. Мені можуть заперечити — мовляв, справа тут у особливій специфіці соціального розвитку кочовницьких етносів. Та мало хто сумніватиметься сьогодні в існуванні державності у скандинавів наприкінці IX—X ст., коли вони переживали добу розкладу родо-племінного ладу.

Державним утворенням в родо-племінному суспільстві була, на мою думку, й слов'янська "Держава Само", що виникла в VII ст. на Середньому Дунаї. Чеський славіст А.Авенаріус, що присвятив "Державі Само" статтю, разом з тим не вважає її справжньою державою, начебто не помічаючи, що в своїй праці наводить дві головні ознаки державності у тій країні: відчуження влади від народу й організацію населення за територіальним принципом. "Віразною ознакою, що відрізняє пропоновану територію "Держави Само" від інших слов'янських областей, — пише вчений, — є зникнення племінної структури на ранній стадії розвитку суспільства. Процес цей був таким швидким і послідовним, що навіть археологія не може

локалізувати окремі племінні території, — до нас не дійшли навіть назви тих племен" (9). А.Авенаріус припускає "зруйнування племінної структури в ході аварського вторгнення". Однак цей процес мав об'єктивно-історичний характер, і його не можна пояснити лише зовнішнім, хоч і дуже важливим, фактором. Аварське вторгнення і панування не порушило структури східнослов'янського союзу дулібських племен, про яке розповідається у вступі до "Повісті временних літ".

Цей жорсткий зв'язок між зародженням державності й складанням класового суспільства послідовно відстоював академік Б.Д.Греков. У книзі "Феодалні відносини в Давньоруській державі" він розглядав цю державу як феодалну вже для Х ст., що різко заперечували відомі вчені старшого покоління — М.Л.Рубінштейн, С.В.Бахрушин, В.О.Пархоменко. Вони відкидали саму можливість феодалних відносин у Київській Русі IX—X ст., ставлячи разом під сумнів й існування на той час цієї держави, спільної для всіх східних слов'ян (10).

Проте Б.Д.Греков, напевне, відчуваючи підтримку інститутів офіційної ідеології, що вбачала в особливо ранньому існуванні феодалної держави на Русі доказ її одвічного входження до кола передових країн Європи, а, можливо, й перебуваючи під тиском цих інститутів, протягом другої половини 30-х рр. наполегливо відстоював думку, що ця держава виникла як феодална в IX ст. І все ж під впливом впертого неприйняття його поглядів і конструктивної критики, що не вщухала (11), Б.Д.Греков у роки Другої світової війни був змушений визнати дофеодалний характер Київської Русі IX—X ст. (12). Та ненадовго.

Наприкінці 40-х і особливо на початку 50-х рр. у радянській історіографії, знов-таки під ідеологічним тиском, взяло верх прагнення відсунути якомога далі за часом феодалне суспільство й державу на Русі. Причини криються в політичних претензіях партійної та державної верхівки, щоб там не було, проголосити нашу країну, яка тільки-но перемогла у виснажливій війні, одвічно найпердовішою в світі. Звідси й сумної пам'яті боротьба проти

"космополитів" і нав'язливе прагнення оголосити мало не всі відкриття світової науки й техніки зробленими на Русі та в Росії. Офіційно визнаний тоді главою радянської історичної науки, вже літній і тяжко хворий Б.Д.Греков, ймовірно, не знайшов у собі сили уникнути подібного удавлення державності й феодалізму на Русі. У своїх працях, зокрема в останньому прижиттєвому виданні "Київської Русі" (13), він відносить початки східнослов'янської державності до VII—VIII ст., одночасно запропонувавши розглядати як напівфеодальний період VI—VIII ст. А Київська Русь, що виникла у IX ст., нібито з самого початку була феодальною державою. Ця думка історика, що не мала серйозних підтверджень у джерелах, на довгі роки запанувала в нашій історіографії.

Безумовне і пряме пов'язування державності з існуванням феодального суспільства позначилось на працях багатьох істориків наступного часу, наприклад, В.Д.Королюка, котрий менш за все заслуговував закидів у догматизмі. Він запропонував вважати початковим рубежем ранньофеодального періоду для всіх слов'ян — східних, західних і південних — VI—VII ст., зазначивши при цьому, що "в VII ст. джерела відзначають у всіх трьох відгалужень слов'ян перші спроби створення відносно великих політичних формувань". В.Д.Королюк вважав найбільш ранньою та елементарною формою слов'янської державності племінні княжіння (14). Однак джерела не дають підстав вважати, що в тих княжіннях існували феодальні відносини.

Більшість сучасних істориків не поділяє постулату щодо існування феодальних відносин у східнослов'янському суспільстві VIII—IX ст. Недостатня аргументованість цієї тези постійно викликала критику у СРСР та зарубіжжям. Своєрідною реакцією на подібні апріорні думки можна вважати праці І.Я.Фроянова, котрий твердить, ніби східнослов'янське суспільство залишалося родо-племінним не лише в VI—IX, а й X—XI ст. (15) В його уяві східні слов'яни, в середовищі яких у IX—XI ст. відбувалися важливі й принципові зміни в соціально-економічній, політичній та культурній сферах, виглядають позбавленими

розвитку, застиглою спільністю, і з цим рішуче не можна погодитись.

У радянській історіографії неодноразово робились спроби визначити час, характер і конкретно-історичні умови переходу східнослов'янського суспільства від союзів племен до держави. Цю послідовність, що є теоретично безсумнівною, нечітко й невиразно відбито в джерелах. Наприкінці 40-х — на початку 50-х рр. історики у відповідності до духу часу шукали ранні слов'янські протодержави, на підставі яких склалася Київська Русь. С.В.Юшков, наприклад, стверджував існування Антської держави IV—VI ст., а також Волинської, або Карпатської, VI—VII ст. (16). Його думка базувалася на працях сучасних йому археологів, котрі відносили до слов'ян більшість пам'яток матеріальної культури Східної Європи перших століть н.е. Тепер археологи вже не бачать у союзах антських племен стійких і скільки-небудь централізованих політичних утворень. Це ж саме стосується Волинської (Карпатської) "держави" VI—VII ст., що була насправді союзом чи кількома союзами племен.

Заради справедливості необхідно зауважити, що С.В.Юшков зовсім не вважав запропоновані ним незвичайно ранні східнослов'янські держави феодальними. Один з небагатьох істориків свого часу, він не пов'язував так безпосередньо, як абсолютна більшість його колег, державність з настанням феодалізму на Русі. Серед різновидів дофеодальних держав він називав і такі, що виникали з розпадом родо-племінного ладу. С.В.Юшков наполягав на багатоукладності таких дофеодальних ("варварських") держав, вважаючи, що в них існував і феодальний уклад, роль якого з часом наростала. Київську Русь IX—X ст. він відносив якраз до таких дофеодальних держав (17). Праці С.В.Юшкова були новаторськими й у багатьох відношеннях випередили навіть деякі сучасні нам погляди на соціальну, сутність східнослов'янського суспільства VIII—IX ст. і початкового етапу існування державності на Русі.

Важко заперечити проти того, що дослідження передумов народження давньоруської державності слід розпо-

чинати з VI—VII ст. — часу створення союзів слов'янських племен, що розселялись на східноєвропейській рівнині. Та подібне дослідження пов'язане із труднощами, які ледве пощастить подолати. Головне письмове джерело — етно-географічний вступ до "Повісті временних літ" — у розповіді про розселення слов'ян спирається майже виключно на фольклорну традицію (родові та історичні перекази, легенди, дружинні пісні та ін.), і тому відзначається узагальненістю відомостей про ті слов'янські племена, неясністю хронології їх поширення у Східній Європі й об'єднання у великі й малі союзи.

Вчені не раз порушували питання про історичну реальність картини розселення слов'ян у вступі до "Повісті временних літ", про час, коли воно відбувалось, і намагались знайти її відповідності в іноземних джерелах. Наприклад, О.І.Рогов та Б.М.Флоря, спираючись на свідоцтва Баварського географа першої половини IX ст., дійшли висновку, що "свідчення "Повісті временних літ", поза сумнівом, відбивають дійсність першої половини IX ст., а в деяких випадках і більш раннього часу". Але якого саме? Вони гадають, що племінні союзи існували в VII—VIII ст., а "в окремих випадках, можливо, і раніше" (18). Л.В.Черепнін обережно зауважив з цього приводу, що у VIII—IX ст. перелічені в літописі союзи племен уже склались (19). В історичній літературі неодноразово відзначалось, що вступ до "Повісті" застає східнослов'янський світ принаймні з VI — початку VII ст. (Маються на увазі оповіді про примучування аварами дулібів, заснування Києва та деякі інші).

Вчені вже давно звернули увагу на те, що в розповідях Нестора про розселення східних слов'ян, їх звичаї, про виникнення у них князівської влади не існує позначень для етнокультурних і політичних спільностей різних соціальних рівнів. Для зручності диференціації цих спільностей дослідники користуються поняттями плем'я і союз племен. Однак сам літописець у всіх випадках вживає термін "рід", як при викладі ранньої (VI—VIII ст.), так і пізнішої (IX—X ст.) історії східного слов'янства. У Нестора й складача Новгородського першого літопису молодшого

ізводу цей термін позначає і рід у власному розумінні слова, й плем'я, і союз племен, і племінне княжіння й навіть великі етнокультурні спільності, "народи" /"род словенский", "род ляхов", "род варяжский"/ (20).

З особливо великими труднощами пов'язане використання археологічних джерел у студіюванні східнослов'янського суспільства VI—IX ст. Зараз вчені-археологи загалом сходяться на думці, що достовірні слов'янські старожитності датуються періодом не раніше середини I тис. н.е. їм передують пам'ятки доби Великого переселення народів, частина яких має безпосередній стосунок до слов'янського етногенезу. Останні є комплексами матеріальної культури етнічно змішаного населення, тому виявити спадкоємність слов'янських старожитностей VI—VII ст. від більш ранніх дуже важко (21). Додам до цього, що етнос і археологічна культура не є тотожними поняттями*, що речові пам'ятки в багатьох випадках етнічно не забарвлені, що, нарешті, вони найчастіше є безсилими у питаннях вивчення соціальної структури суспільства. Тому зрозуміло, з якими труднощами зустрічається вчений, що звертається до вивчення історії східних слов'ян часів групування великих і малих племен у такі само великі й малі союзи.

Головним, а, в багатьох випадках, і єдиним джерелом вивчення проблеми утворення Давньоруської держави досі залишається літопис. Відомий етногеографічний вступ до "Повісті временних літ", що не раз цитувався й тлумачився дослідниками, починає свою оповідь про слов'ян з часу їх розселення на обширі Європи. Коротко мовивши про південних і західних слов'ян, Нестор далі зосереджує увагу на слов'янах східних: "Тако же и ти словене пришедше и седоша по Днепру и нарекошася поляне, а друзии древляне, зане седоша в лесех; а друзии седоша межю Припятью и Двиною и нарекошася дреговичи..." і т.д. (22)

Сучасні історики згодні в тому, що поляни, древляни й інші спільності Нестора являли собою союзи

* Так, черняхівська археологічна культура на території України й суміжних країн, відзначаючись спільністю матеріальних пам'яток, була юлієтичною, об'єднуючи, зокрема, готський і слов'янський етноси.

східнослов'янських племен. Знаменитий польський славіст Г.Ловмянський визначав модель пізньоплемінного устрою в слов'янському світі таким чином: всі без виключення слов'яни мали двоступеневу територіальну структуру, нижчий ступінь якої можна назвати малим племенем, а вищу — великим. У східних слов'ян малими племенами були, на його думку, полочани, що жили на обмеженій території в басейні невеликої річки Полота, й, можливо, радимицькі піщанці. Напевне, малі племена входили до складу великих, таких, як поляни чи сіверяни (23). Таким чином, під малими і великими племенами Г.Ловмянський розумів союзи племен. Тому запропонована ним структура слов'янського суспільства насправді є не дво-, а трьохступеневою: плем'я — малий союз — великий союз племен.

Можна думати, що на стадії існування союзів племен суспільний устрій східних слов'ян зберігав демократичні риси. Верховним органом племені й, можливо, малого союзу племен було зібрання (віче) всіх його вільних членів. Разом з тим, на цій стадії вже існувала племінна знать, хоча, згідно влучного зауваження Г.Ловмянського, "її контури не дуже виразні" (24). На погляд Г.Ловмянського та інших істориків знать складалась з верхівки кількох привілейованих родів, з середовища яких загальне зібрання вибирало вождів і старійшин. Однак влада вождів на цьому етапі ще не була індивідуально спадковою — її успадковували певні роди.

Доказом цього може служити розповідь першого Новгородського літопису молодшого ізводу під досить умовним 854 р.: "Начало земли Рускои. Живяху каждо с родом своим на своих местех и странах, владеюща каждо родом своим. И быша три братия: единому имя Кыи, второму же имя Щек, третьему же имя Хорив, а сестра их Лыбедь... И быша мужи мудри и смыслене, наречахуся поляне, и до сего дне от них же суть кыяне" (25). Про те, що київська князівська династія бере початок від роду Кия, Щека й Хорива, а не від них самих, чітко свідчить і Нестор: "И по сих братьи держати почаша род их княженъе в полях" (полянах. — М.К.) /26/.

Західноєвропейські середньовічні джерела дозволяють дійти висновку, що племінна знать мала якісь володіння, вела господарство за допомогою праці рабів (27). Оскільки рівень стадіального розвитку західних і східних слов'ян був приблизно однаковим, можна гадати, що й у східнослов'янському суспільстві на стадії існування союзів племен верхівка вже відділилась від маси вільних общинників у суспільному та майновому відношеннях. Виділився прошарок воїнів-землеробів.

Завершуючи розповідь про східнослов'янські союзи племен, необхідно відзначити, що вони були виразними етносоціальними й етнокультурними спільностями, про що повідомляє Несторів літопис: "Имяху бо (племена. — М.К.) обычаи свои, и закон отець своих и преданья, каждо свой нрав" (28). Археологічно існування відмінностей між союзами племен підтверджується у пам'ятках матеріальної культури, насамперед у поховальному обряді, а також у прикрасах і деяких інших побутових речах (29). Ці відмінності так і не були подолані за часи існування давньоруської народності.

Інтенсифікація процесів розкладу родо-племінного ладу, що виявилась у посиленні соціальної та майнової диференціації, зміцненні позицій знаті, отже, у великих змінах у суспільстві, в прискоренні економічного розвитку, поступово привела до створення на основі союзів племен утворень більш високого соціального рівня — племінних князівств. Про поступовість і плавність перебігу цього процесу можна судити з оповіді "Повісті временних літ" про події по смерті Кия та його братів. Згадавши про те, що після них "держати почаша род их княженъ в полях" (полянах), Нестор таким чином продовжує свою розповідь: "А в деревлях свое (княжение. — М.К.), а дреговичи свое, а словени свое в Новгороде, а другое на Полоте, иже полочане" (30). Далі йдеться про кривичів, сіверян, весь, мерю, мурому, черемисів, мордву, що, судячи з контексту оповідання літописця, також мали свої князівства (як відомо, Новгород виник лише в X ст., тому його назва була, найімовірніше, інтерпольована літописцем до свідцтва його фольклорного джерела).

Хронологія процесів переходу східнослов'янського суспільства від союзів племен до племінних княжінь залишається неясною. Нинішній стан дослідженості джерел не дозволяє її скільки-небудь уточнити. Літопис повідомляє лише, що такі княжіння існували на півночі Русі в середині IX ст., коли чудь, словени, кривичі та весь закликали варягів "княжить и володеть ими" (31). Можна взажати, що на півдні, де принаймні до XI ст. соціальні та економічні процеси розвивались швидше, ніж на півночі, племінні княжіння існували вже у VIII ст. В.Д.Корольок, якому взагалі було властиве прагнення відсувати назад у часі соціально-економічні й політичні явища й процеси в східнослов'янському суспільстві, вважав, що племінні княжіння виникали ще в VII ст. (32). Однак вчений не навів навіть аргументів на користь своєї думки.

Зрушення в соціальній та політичній структурі східнослов'янського суспільства, що призвели до складання племінних княжінь, були значними й принциповими. Як образно писав Л.Г.Морган, "народ прагнув перейти з родового суспільства, в якому жив з незапам'ятних часів, до політичного суспільства, заснованого на території, й власності" (33). Територіальна організація суспільства була на стадії племінних княжінь ще попереду, але приватна власність і пов'язане з нею майнове та соціальне розшарування стали, гадаю, одними з головних чинників переходу від союзів племен до тих княжінь. Не варто перебільшувати темпи впровадження приватної власності до східнослов'янського середовища, — призвичасне до майнової рівності родо-племінне суспільство спочатку не сприймало її.

Важливе, якщо не вирішальне, значення виникнення приватної власності в поступові суспільства доби розкладу родо-племінного ладу відзначає й сучасна етнологія. М.Фрід писав, що у так званих стратифікованих суспільствах люди не мають рівних можливостей доступу до життєвих ресурсів. Система розподілу ресурсів і визначає політичну систему (34). З ним солідарний інший американський етнолог Е.Р.Сервіс. Він, як і багато його західних колег, називає суспільство перехідного типу від племінного ладу

до держави "чіфдом" (chiefdom) — "вождество" — й зазначає, що в ньому основоположне значення має форма перерозподілу суспільного продукту. Отже, в доступі до розподілу життєвих благ Е.Р.Сервіс бачить підставу для виділення й піднесення вождів, племінної аристократії та ін. (35) Економічна еволюція, таким чином, визначає суспільний прогрес. Не важко зрозуміти, що подібні зміни в розподілі суспільного продукту могли бути викликані хіба що приватною власністю, яка виникала. Є.П.Черних додає до слів Е.Р.Сервіса, що вождество зникається з ранньокласовими державами (36). Не можу погодитися з цим, бо ранньокласова держава принципово відрізняється від вождества, у даному випадку — від племінних княжінь.

Влада племінних вождів (у тому числі й вождів союзів племен) і глав племінних княжінь спиралась на систему укріплених поселень-градів, про велику кількість яких у східних слов'ян середини IX ст. повідомляє Баварський географ. Суттєва різниця між градами племен та їх союзів, з одного боку, й племінних княжінь — з іншого, полягає, як мені уявляється, в тому, що в княжіннях у ряді випадків виникали вже не просто укріплені поселення, а протоміста — деякі з них протягом IX—XI ст. перетворились на справжні феодальні міста. В історіографії не раз відзначалась важлива роль протоміст і далі міст у процесі переростання родо-племінного суспільства в ранньокласове, в утворенні державності (37). Ця проблема вимагає дальшого вивчення.

Деякі дослідники припускають існування зародкового апарату влади у племінних княжіннях (38), що поступово створюється князівська, відокремлена від племінної, скарбниця. Та уявляється помилковою думка, начебто в них "існувала соціально обособлена потомствена знать з князем та його дружиною" (39) — для часу, що передував утворенню державності, це важко уявити. Адже різке і остаточне відчуження влади від народної маси належить до головних ознак держави. Так само модернізацією історичного процесу в VI—VII ст. слід визнати думку Б.М.Флорі, нібито у слов'ян тоді "вже зароджувався інститут князівської влади" (40). Дійсно, джерела, західні

й давньоруські, постійно називають князями племінних вождів, але це зовсім не означає, що вони ними були. Князь у справжньому розумінні слова з'явиться в східнослов'янському суспільстві лише тоді, коли почне народжуватися державність.

Племінні княжіння не були початковою формою східнослов'янської державності, це ще додержавні об'єднання. Разом з тим, вони були фундаментом створення державності і стали безпосередніми попередниками першої справжньої держави, що виникла в Середній Наддніпрянщині в середині IX ст. І навіть співіснували з цією державою.

Джерела свідчать, що племінні княжіння збереглися після того, як Давньоруська держава уже виникла. Вони входили до її складу. Дотримуюсь думки, що принаймні до кінця X ст. Київська Русь була своєрідною федеративною державою. Аж до останньої чверті XI ст. існувало племінне княжіння в'ятичів, про придушення якого й приєднання до держави сповіщає в своєму "Повчанні" Володимир Мономах (41). Інші завершили своє існування століттям раніше. Давньоруська державність складалася шляхом підкорення та інкорпорації племінних княжінь. Але, навіть увійшовши до складу держави, ці княжіння довгий час володіли помітною автономією, в чому переконують свідчення літописів про воєнні заходи київських князів кінця IX — першої половини X ст.

Коли Олег відправився з руської Півночі на Південь завоювати Києвом, він "поим воя многи, варяги, чудь, словени, мерю, весь, кривичи" (42). В похід разом з Олегом подалися представники тих слов'янських і неслов'янських племінних княжінь, які ще до утвердження варязької династії на Русі утворювали конфедерацію. Вихідці з тих самих княжінь вирушили у складі війська Олега на Царгород 907 р., а разом з ними: "и деревляни, и радимичи, и поляны, и северо, и вятичи, и хорваты, и тиверци, иже суть толковины" (43). У літописному уривку названо головні племінні княжіння, що визнали на той час владу київських князів.

Визнання було вимушеним. Оповідуючи, як Олег при-мусив радимичів платити данину йому, а не хозарам,

Нестор завершує цю історію словами: "И бе обладая Олег поляны, и деревляны, и северяны, и радимичи, а с уличи и тверци имяше рать" (44). Літопис доніс до нас яскраву й емоційно напружену картину збивання держави київським князем. І вона досить динамічна: одні племінні княжіння вже підкорені й обкладені даниною, з іншими ще воюють. Те ж саме відбувалося при наступникові Олега Ігорі.

Коли 943 р. Ігор вирушив проторованим його попередниками шляхом на Царгород, він "совокупив вой многы, варяги, русь, и поляны, словены, и кривичи, и тверьце, и печенеги наа" (45). Кількість племінних княжінь, що постачили воїнів Ігореві, помітно зменшилась у порівнянні з названими у війську Олега. Тиверці вже не толковини (союзники), а згадані серед інших княжінь, що увійшли до складу молодій держави. На мій погляд, це об'єктивне свідчення на користь неухильного процесу консолідації Давньоруської держави, що послідовно поглинала племінні княжіння.

В оповіданнях про походи Святослава до Болгарії 968 і 970—971 рр. представники племінних княжінь вже не згадуються. Літопис повідомляє про походи лапідарно: "Йде Святослав на Дунай на Болгары" і "приде Святослав в Псereaславецъ, и затворишася болгары в граде" (46). У складі війська Володимира, що рушило на Корсунь улітку 989 р., і раті Ярослава, що виступила на Царгород 1043 р., воїнів з племінг.их княжінь також не названо. Це може свідчити про поглиблення процесів інкорпорації тих княжінь до складу держави.

Про чималу автономію племінних княжінь розповідають найдавніші пам'ятки давньоруського міжнародного права — угоди Русі з греками. Внаслідок успішного походу на Царгород 907 р. Олегові вдалося підписати вигідний для Русі попередній мирний договір з Візантією. Про умови того договору літопис, зокрема, повідомляє: "Заоведа Олег... даяти уклады на рускыа грады: первое на Киев, та же на Чернигов, на Переяславль, на Полтеск, на Ростов, на Любечъ и на прочаа города, по тем бо городом седяху велиции князи, под Олегом суще". При підписанні тексту

остаточної русько-візантійської угоди 911 р. руські послы заявили грекам: "Послани от Олега, великого князя рускаго, и от всех, иже суть под рукою его, светлых и великих князь, и его великих бояр" (47).

Ці "светлыи и велиции князи" могли бути лише главами племінних княжінь, що входили до складу Київської держави. Підкреслено шанобливе ставлення до них київського князя свідчить про те, що вони мали силу й вплив у давньоруському суспільстві; з ними доводилося рахуватись. Можливо, ці князі або люди з їхнього оточення перебували, хай навіть номінально, в дружині Олега під час походу й перетрактацій з греками. Але через три десятиріччя в договорі Ігоря з греками 944 р. зустрічаємо вже іншу формулу: послы були "послании от Игоря, великаго князя рускаго, и от всякоя княжья, и от всех людий Руския земли". Далі послы мовлять: "И великий князь наш Игорь, и князи и боляри его, и люди вси рустии послаша ны..." (48)

В угоді 944 р., отже, вже не згадуються "светлыи и велиции князи", замість цього використане не те що менш урочисте, а прозаїчне формулювання: "всякое княжье" та просто "князи". Немає навіть впевненості в тому, згадуються тут глави племінних княжінь чи члени родини Ігоря. Схиляючись все ж таки до думки, що мова йшла про племінних князів, але їхнє зичення в суспільно-політичному житті держави дещо зменшилось і поблякло. Контекст договору 944 р. дозволяє гадати, що до них ставились не як до автономних і сильних володарів, а як до підпорядкованих київському князеві правителів племінних територій. Про це ж саме, на мій погляд, свідчать і настирливі згадки в тексті угоди 944 р. "всех людий Руския земли", "людий всех русских" — йдеться вже про населення держави із спільною для всіх територією, в якому місце племінних княжінь ставало все скромнішим.

Проте, вожді княжінь почувалися досить упевнено і в роки правління Ігоря. Недарма формула його договору з греками в частині, що стосується глав княжінь, залишилася за змістом незмінною з часу угод Олега. У преамбулі

договору 911 р. йдеться про те, що руські послы прийшли від Олега й світлих та великих князів, угоди ж 944 р. — від Ігоря й різного княжжя (49).

І після Ігоря, за Святослава та його сина Ярополка, "светлии и велиции князи" зберегли, хай і в урізаному вигляді, автономію, багатства й вплив на суспільство. Поклав кінець автономному статусові племінних княжінь, а заодно й могутності їх вождів, Володимир Святославич. Він замінив у головних містах Руської землі племінних князів своїми синами /50/ (і, можна думати, ближніми боярами), чим поставив ці міста із навколишніми землями у пряму залежність від київського центру. Був остаточно ліквідований поділ суспільства за родо-племінною ознакою, на якому продовжували стояти племінні княжіння. Взяла верх побудова державності за територіальним принципом. Сталося це, згідно приблизній хронології "Повісті временних літ", 988 р. Однак, гадаю, що давньоруська державність зародилася на півтора століття раніше.

Одна з причин розбіжності думок стосовно часу виникнення держави на Русі полягає в нечіткості поняття державності в науці, а також у догматизмі деяких істориків. Наприклад, І.Я.Фроянов, визначаючи головні ознаки держави: розміщення жителів за територіальною ознакою, існування публічної влади, відокремленої від маси народу, і стягання податків для утримання князівської влади, запевняє читача в тому, що "говорити про державу можна лише тоді, коли існують всі названі ознаки" (51). Тобто, держава або існує, або її немає — проміжних стадій історик не визнає. І на цій підставі відмовляє Київській Русі часів Володимира Святославича у праві називатися державою. До такого твердження можна поставитися хіба що з іронією.

Названі І.Я.Фрояновим слідом за іншими дослідниками (52) основоположні ознаки державності загалом вірні. Однак неминуче виникає питання: яких конкретних форм вони набували у східнослов'янському суспільстві IX—X ст.?

Вважаю, що для доби формування Київської держави цими формами були: окняження території, в нашому випадку — підкорення владі центру земель племінних

княжінь, і породжене ним поширення на ту територію систем стягання данини, управління (адміністрації) й судочинства. Свідчення про це з'являються в джерелах, починаючи з середини IX ст. Всі вони стосуються південноруських земель. Відчуження носіїв влади від інших жителів країни виявилось, зокрема, у висуненні одноосібних і спадкоємних правителів, що відбилось у зміні формулювань літописів, які оповідають про східнослов'янське суспільство, починаючи з середини IX ст.

Розглядаючи оповіді Нестора про розселення східнослов'янських племен та їх подальшу долю, я звернув увагу на те, що в них довгий час фігурують лише племінні назви: поляни, древляни, радимичі, тиверці та ін. Всі вони виступають у джерелах безособово, загальною масою населення земель союзів племен або племінних княжінь, що відповідає соціальній структурі тих об'єднань. Вожді "родів" (союзів племен і навіть племінних княжінь) літописцями не називаються. Єдине виключення — історія Кия, Щека й Хорива, яку Нестор розповів так докладно, здається, лише завдяки полеміці з новгородським літописцем, котрий піддав сумніву князівську гідність голови полян.

Формулювання літописів у цьому розумінні тотожні для всього додержавного періоду розвитку східнослов'янського суспільства: "Тако же и ти словене пришедше и седоша по Днепру и нарскошася поляне, а друзии древляне-"; "полином же живущем особе, яко же рекохом, сущим от рода словеньска и нарскошася поляне"; "по смерти братъе сея (Кия, Щека й Хорива. — *М.К.*) быша обидимы (поляни. — *МХ*) древлянами и инсми околними" (53).

Навіть у прославляючій полян розповіді Нестора про сплату ними данини мечами хозарам, що стосується, на мій погляд, доби існування племінних княжінь, поляни виступають загальною масою: їхній князь (чи князі) не названий і навіть не згадано про його існування. Це важко пояснити забудькуватістю літописця, тому що він не проминув мовити про хозарського князя і його старійшин ("несоша козари (меч. — *М.К.*) ко князю своему и к старейшинам своим"). Нестор, ймовірно, знав, що то були часи, коли у полян

просто не існувало ще одноосібної влади, але підкреслив, що в його дні становище змінилось: "Володеють бо козары руськии князи и до днешнего дне" (54).

Відомості літописів про східнослов'янське суспільство персоніфікуються з другої половини IX ст. Розповідаючи під вельми умовним 862 р. про утвердження в Києві воєвод Рюрика, "Повість временних літ" повідомляє: "Аскольд же и Дир остана в граде семь, и многи варяги съвокуписта, и нача владети польскою (поляньскою. — *М.К.*) землею; Рюрику же княжашу в Новегороде" (55). З тієї пори літописці ведуть розповідь, завжди називаючи імена князів, активно діючих осіб історичного процесу. Наступний запис в "Повісті" про політичні події у Наддніпрянщині, на колишній Полянській землі, мовить: "Иде Асколд и Дир на греки" (56), але не "идоша поляне на греки", як могло б бути сказано в недавньому минулому. Утвердження Рюриковичів у Києві інституувало центральну владу, зробивши її спадковою, в чому сучасна етнологія справедливо вбачає одну з головних ознак державності (57).

Ідея спадковості князівської влади простежується в розповіді Нестора про прихід Олега до Києва й зіткнення його з місцевими князями: "И рече Олег Асколду и Дирови: "Вы неста князя, ни рода княжа, но аз есмь роду княжа", и вынесоша Игоря: "А се есть сын Рюриков" (58). Підкреслюється вибраність людей, належних до князівського роду. В реконструйованому О.О.Шахматовим повідомленні Найдавнішого Київського ізводу 1037—1039 рр. проводиться думка про законність і спадкоємність влади Аскольда і Діра, заради чого складач ізводу оголосив їх безпосередніми наступниками Кия, Щека й Хорива: "И по сих братьи княжиста Кыеве Асколд и Дир и беста владеюща полями" (полянами. — *М.К.*) /59/.

У першій половині IX ст. на Середній Наддніпрянщині вже існувало політичне об'єднання східних слов'ян. Багато істориків і археологів називає його "Руською землею". Процес злиття племен та їх згуртування "Руською землею" в етносоціальну та культурну спільність не відбитий у писемних джерелах. Неодноразово намагалися дослідити

його на археологічному матеріалі (60). Ці студії чекають на продовження.

Літопис дає певні підстави твердити про складання першої східнослов'янської держави на Наддніпрянщині на середину IX ст. Однак сучасний стан вивченості проблеми соціально-економічних відносин на Русі дозволяє вважати, що феодальні взаємини починають утверджуватися тут принаймні з другої половини X ст. У всякому разі, тоді у джерелах проступають їх явні ознаки. Отже, процеси утворення державності розпочалися й спочатку проходили в суспільстві переважно родо-племінному. Нічого не може принципово змінити визнання цього суспільства перехідним від родо-племінного устрою до феодального, тому що пагони нового укладу тоді ще ледве прокльовувались, не змінюючи соціально-економічної сутності суспільства.

Перше, як мені здається, безсумнівне свідчення джерела щодо існування давньоруської державності стосується часу незабаром по утвердженні Олега в Києві (близько 882 р.): "Се же Олег нача города ставити и уставити дани словенам, кривичем и мери..." (61). Було встановлено порядок стягання данин на підвладних князеві землях, які таким чином окняжувались; створювались опорні пункти центральної влади в племінних князівствах. Однак існує літописна звістка, яка дозволяє гадати, що процеси одержавлення території Русі відбувалися на півдні вже за часів Аскольда й Діра. Авторитетне джерело, що, на думку О.О.Шахматова, найповніше відбило найдавніший ізвод 1037—1039 рр. та пізніші літописні ізводи XI ст., — Новгородський перший літопис молодшого ізводу впевнено відзначає: "И по сих братьи той (Києві, Щеку й Хориві. — М.К) приидоста два варяга и нарекошася князема: одному бо имя Аскольд, а другому Дир, и беша князаша в Києве и владеюща полями (полями. — М.К. и беша ратнии с древляны и с улицы" (62). У світлі цього повідомлення стають зрозумілими пізніші війни Олега й особливо Ігоря з тими самими "племенами". В обох випадках йшлося про окняження територій племінних князівств уличів і древлян, обкладання їх даниною.

Свідцтво Новгородського першого літопису молодшого ізводу підкріплюється, на мою думку, звісткою літопису

Никонівського під досить умовним 865 р.: "Того же лета воеваша Асколд и Дир полочан и много зла створиша" (63). При поширеному в наш час у вченому середовищі скептичному ставленні до ранніх відомостей Никонівського ізводу відзначаю однак, що наведений запис заслуговує на довіру, перекликаючись із словами Нестора під 862 р.: "И прия власть Рюрик, и раздая мужем своим грады, овому Полотеск, овому Ростов, другому Белоозеро. И по тем городом суть находници варязи" (64).

Нарешті, на користь твердження щодо існування на Наддніпрянщині за часів Аскольда суспільства, якому властиві були чимала організованість, а також соціальне розшарування (те, що М.Фрід й багато інших зарубіжних етнологів називають стратифікованим суспільством /65/) з чітко вираженою князівською владою, — а це вже ознака державності! — свідчить і знаменитий похід під проводом того князя на Царгород у 860 р. (в "Повісті временних літ" його помилково описано під 866 р. /66/). Грандіозні масштаби походу, відбиті давньоруським літописом і візантійськими сучасниками, наприклад, патріархом Фотієм, перешкоджають судженню про нього як про типовий для пізнього родо-племінного ладу набіг варварів на багатьох сусідів — це була зовнішньо-політична дія молодій держави. Навпроти, у рамки таких набігів сповна вкладаються описані в житіях Стефана Сурозького та Георгія Амастридського напади русів на візантійські міста Сурож і Амастриду наприкінці VIII — першій третині IX ст.

На наш погляд, Київське князівство Аскольда стало тим етносоціальним і політичним осердям, навколо якого почала складатися Давньоруська держава. Суперечки, звідкіля, з півночі чи з півдня, "пошла Руская земля", що ведуться останнім часом, можуть бути однозначно вирішені на користь півдня. Південні руські землі помітно випереджали в розвитку північні. Справа не лише в тому, що в IX ст. коли народжується східнослов'янська державність на Наддніпрянщині, Новгорода ще не існувало. У племінному князівстві ільменських словен, організуючим і правлячим центром якого в X ст. стало це місто, у попередньому столітті джерелами не відзначено соціально-

політичних процесів, які б можна було вважати державотворчими, принаймні, на цей рахунок відсутні свідчення авторитетних писемних пам'яток. Це можна пояснити, зокрема, тією обставиною, що словени відносно недавно (десь наприкінці VII—VIII ст.) прийшли на північ з історичної прабатьківщини.

Пропонуючи вважати часом виникнення першої східнослов'янської — ще не Давньоруської! — держави середину IX ст, не можу заперечувати того, що систематичні відомості про створення державності на Русі розпочинаються в літописі з останньої чверті IX ст. Утвердження Олега в Києві становило вирішальний крок на шляху державного будівництва у Східній Європі. Руська Північ була об'єднана з руським Півднем, а Київ оголошено столицею вже Давньоруської держави — до уст Олега літописцем вкладено знаменні слова: "Се буди мати градом руським" (67).

Після звісток про будівництво Олегом міст і встановлення данин "Повість временних літ" малює картину послідовного поширення центральної влади на землі племінних князів: "Поча Олег воевати древляны, и нримучив а, имаше на них дань по черне куне" (68). Далі настає черга сіверян і радимичів. Спочатку до складу держави, що формувалася, увійшли південноруські (за виключенням радимичького) племінні князівства. Давньоруська державність у IX — першій половині X ст. складалась в основному на півдні.

Землі приєднуваних до Києва племінних князівств відразу ж одержавлювались, насамперед, шляхом розповсюдження на них систем збирання данини, судочинства й адміністрації (69). Незабаром по утвердженні в Києві Олег обклав даниною древлян, далі сіверян і радимичів*. На думку О.О.Шахматова, у Початковому ізводі 1095 р.

віднесено до трьох суміжних
"Повість временних літ" за IX ст. є умовною. Ймовірно, що боротьба
з сильними князівствами древлян і сіверян розтяглася на багато років
і завершилася незабаром перед походом Олега на Царгород 907 р.

читалось, що в часи Олега до держави на якийсь час було приєднано й уличів (70). Далі літопис на багато років забуває про Олега й згадує про нього в описі подій походу на греків 907 р. З переліку племен, що взяли участь у поході, дізнаємось, що до складу держави на той час увійшли ще княжіння в'ятичів, хорватів і дулібів.

В оповідах літописців про підкорення племінних княжінь київськими князями перше місце посідають турбота останніх про стягнення данини, їх прагнення перешкодити її збиранню сусідами. Ця політика проводиться згідно прямих вказівок літопису, починаючи з Олега. Але вже вокняжіння Аскольда та Діра в Києві звільнило полян від сплати данини хозарам, отже, та данина пішла новим князям (71). У літописі Нестора читаємо: "Иде Олег на северяне, и победи северяны, и възложи на нь дань легьку, и не дасть им козарам дани платити"; те ж саме князь звелів і радимичам (72). Першочергове прагнення обкласти даниною тільки не приєднані до Києва племінні княжіння простежується й у діяльності Ігоря. При цьому розмір данини використовувався цим князем як засіб економічного й політичного тиску на непокірних: "Иде Игорь на деревляны, и победив а, и возложи на нь дань болши Олгови" (73). Разом з тим, за перших часів існування держави данина залишалась ненормованою.

Входження племінних княжінь до складу держави довгий час було неміцним. Зміна князя в Києві звичайно призводила до того, що відпадали найсильніші серед них. Під 913 р. "Повість временних літ" сповіщає: "Поча княжити Игорь по Олзе. И деревляне затворишася от Игоря по Олгове смерти" (74). І Ользі, й Володимирові Святославичу довелося починати правління з повернення під свою владу племінних княжінь, що було відпали від Києва. Все ж таки на середину X ст. перший етап складання Давньоруської держави можна вважати завершеним.

Як зауважив Г.В.Абрамович, період правління Олега та Ігоря не вніс принципових змін в соціально-економічні відносини Давньої Русі. Вчений мав на увазі ту обставину, що ці відносини суттєво не відрізнялись від тих, що

панували у східнослов'янському суспільстві попереднього часу. Гадаю, що це було не так. І вже зовсім помилявся історик, коли вважав, що обидва князі захоплювались зовнішньою політикою на шкоду внутрішній (75). Вони були будівниками першого етапу державності, і не варто вимагати від них більше, ніж вони могли дати.

Другий етап у розвитку давньоруської державності розпочинається, на мій погляд, з часу спадкоємиці Ігоря Ольги, з рішучих заходів княгині щодо упорядкування системи й норм стягання данини, організації опорних пунктів центральної влади на місцях, поширення адміністративної й судової систем на всі підвладні Києву землі (76). Розумні, далекоглядні й цілеспрямовані дії уряду Ольги були вирішальним кроком на шляху одержавлення племінних княжінь, перетворення їх земель на державну територію Київської Русі. Цей етап завершується за часів Володимира Святославича, коли племінні княжіння остаточно увійшли до складу держави. Тоді держава й починає перетворюватися на феодальну.

В останній третині X ст, як підкреслюють літописці, князівська влада, залишаючись спадковою, стає одноосібною. Уперше поняття єдиновладдя у "Повісті временних літ" стосується старшого брата Володимира Ярополка* під 978 р.: "А Ярополк посадники своя посади в Новгороде, и бе володея един в Руси". Володимир, що переміг Ярополка у двобої за київський престол, також оголошений Нестором єдиновладним правителем держави: "И нача княжити Володимер в Кieve един".

Таким чином, державність склалася в суспільстві східних слов'ян, яке залишалося ще родо-племінним.

родського першого літопису молодшого ізводу: "По двою же лету умре Синеус и брат его Трувор, и прия власть един Рюрик, обою брату власть, и нача владети един" [Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — С.107]. Як відомо, О.О.Шахматов вважав цей літопис ближчим, ніж "Повість временних літ", до Початкового літопису 1095 р., а відтак - і до Найдавнішого ізводу 1037—1039 рр. Однак наведена цитата ставить під сумнів таку думку, принаймні словах щодо єдиновладдя Рюрика — вважаю, що це місце зазнало впливу розповідей пізніших літописців про одноосібне правління Ярополка та Володимира.

Пропоную назвати першу руську державу середини IX — більшої частини X ст. *надплемінною*, оскільки влада не лише відділилась від маси народу, а й піднялась над самою племінною верхівкою, набула індивідуального характеру. Крім того, держава була організована вже за територіальним принципом і цим рішуче відрізнялась від передуючих їй протодержавних об'єднань. Такою була *соціальна сутність* Давньоруської держави IX — першої половини X ст.

Договори з греками, і вже перший серед них 911 р, подають Русь як сукупність населення всіх її земель. Вона виступає в цьому договорі не лише як особлива політична спільність із своєю верховною владою, власними "законами" і "поконами", а й як спільність етнічна. У преамбулі угоди 911 р. послі Олега та інших князів виступають "от рода рускаго" (78). В договорі Ігоря 944 р. підкреслюється, що послі представляють як Ігоря і "всякое княжье", так й "всех людей Руския земля". А далі "люди вси рустии" названі повноправними учасниками русько-візантійської угоди (79).

Що ж стосується *форми* Давньоруської держави IX—X ст, то варто прийняти вдале визначення, запропоноване відомим скандинавістом О.О.Мельниковою: *дружинна держава*. Тому що панівний прошарок такої держави був представлений верхівкою дружини, з її членів складався протягом довгого часу елементарний апарат управління. Дружина здійснювала збирання данини й судові функції.

Слід брати до уваги, що Давньоруська держава з початку свого існування була поліетнічною. У Східній Європі разом з слов'янами жило понад 20 неслов'янських народів. Давньоруські літописці добре знали про це — і враховували у власних етноісторичних побудовах. Описуючи племінні княжіння у Східній Європі, "Повість временних літ" повідомляє: "На Белоозере сядять весь, а на Ростовском озере меря, а на Клещине озере меря же. А по Оце реце, где втечеть в Волгу, мурома язык свой, и черемиси свой язык, морьдва свой язык" (80). Нестор ще неодноразово звертатиметься в своєму творі до неслов'янських, насамперед, угро-фіннських народів, що співіснували з Руссю у Східній Європі.

Угро-фінни й литовці Східної Європи в IX—X ст. переживали стадію розкладу родо-племінного ладу. У їхньому середовищі також складались союзи племен, а далі й племінні княжіння, хоча хронологія цього явища ще менш ясна, ніж у слов'ян. Можна припускати існування великих племінних княжінь: чудського, мерського, веського.

Нестор підкреслює залежне становище неслов'янських народів від Русі: "А се суть инии языци, иже дань дають Руси: чюдь, меря, весь, мурома, черемись, морьдва, пермь, печера, ямь, литва, зимигола, корсь, норома, либь: си суть свой язык имуще" (81). Літописець бачить відмінність неслов'янських народів від Русі, по-перше, у мові (розмовляють власними мовами), по-друге - в іншому походженні (бо Русь належить до слов'янських народів), по-третє — в залежному становищі (дають данину Русі) /82/.

Як слушно зауважив більше чверті століття тому В.Т.Пашуто, "донині по суті залишається не похитнутим погляд, ніби Давньоруська держава виникла внаслідок насильницького об'єднання племен", у тому числі й неслов'янських (83). Ця думка поділяється багатьма істориками і дотепер. Проте, вона позбавлена джерельних підстав.

Головний шлях, яким неслов'янські землі увійшли до складу Київської Русі — це в основному мирна колонізація, освоєння й заселення їх слов'янами.

Ні писемні, ні речові джерела не дають підстав твердити про скільки-небудь насильницьку колонізацію слов'янами іномовних племен та їхніх земель. Досі археологам не вдалося знайти слідів масштабної примусової колонізації. Маю на увазі залишки зруйнованих і спалених поселень і протоміст, кістяків людей, померлих насильницькою смертю та ін. Доведеться визнати правоту М.К.Любавського, котрий у 20 рр. узагальнив відомості джерел щодо заселення Верхньоволзького і Окського басейнів і дійшов висновку, що, починаючи з доісторичних часів, основну роль у ньому відіграв стихійний народний рух. Саме народній колонізації зобов'язані своєю появою численні погости й волості, села й сільця. Набагато пізніше в колонізаційному процесі виявиться організуюча роль феодалів, князів і бояр (84).

На жаль, неможливо встановити хоча б приблизну хронологію надзвичайно протяжних за часом процесів розселення слов'янських племен східноєвропейською рівниною та їхніх взаємин із неслов'янами. Немає сумніву, однак, у тому, що ці стосунки відносяться до дуже ранніх, безумовно, додержавних часів побутування східнослов'янської етносоціальної й культурної спільності. Наприклад, кривичі, що почали формуватися на майбутній Псковщині, успадкували від тамтешнього балтського населення деякі деталі поховального обряду і за доби дальшого розселення у Вітебсько-Полоцькому Подвинні й Смоленській Наддніпрянщині освоювали землі дніпро-двинських балтів. А слов'яни, що прийшли на Оку під проводом В'ятка, продовжували формування в етнокультурних контактах з місцевим населенням, в майбутньому слов'янізованим (85). Логічно припустити, що таке розселення слов'ян не витискувало зовсім місцеві племена, а поповнювало їх землі "розрізненими слов'янськими ячейками" (86).

Відносно непогано вивчені істориками й археологами обставини й хронологія заселення Волго-Окського басейну слов'янами, що рухались із східної частини території прабатьківщини. Але й тут залишається чимало неясних проблем, насамперед доля неслов'янського (угро-фінського) населення цього Заліського краю — мері. Останнім часом археологами встановлено, що в цьому регіоні давньоруська народність формувалась в основному в X—XI ст. і що речові пам'ятки, залишені мерським населенням, були відносно "чистими" в етнічному плані до X ст, а далі меря "входить у вигляді одного із субстратних компонентів до давньоруської матеріальної й духовної культури" (87).

Значно раніше з'явилися слов'яни у басейні озера Ільмень. У VII ст. просуваючись з південніших районів, вони почали розселятися на північному заході. Археологія свідчить, що у VIII ст. у Центральному Приільменні з'являється друга хвиля слов'янської колонізації. То були новгородські словени, землеробське населення з розвинутим господарством. Вони поступово асимілювали нечисленну і роз'єднану угро-фінську людність (88).

Особливо рано, десь у V ст, розпочинається слов'янська колонізація Півдня Східної Європи. А в IX—X ст. давньоруське населення Південної Наддніпрянщини "представлене нащадками племен уличів і осідлої частини алано-болгарських племен, що перемістились з району Дону під тиском печенігів" (89). Південні степи, пониззя Дону, Дністра й Дунаю були колонізовані східними слов'янами також у додержавний час. Однак за давньоруської доби від колись компактних і численних слов'янських поселень там залишились лише деякі, на що прямо вказує "Повість временних літ". Розповідаючи про розселення східних слов'ян на Півдні, Нестор зауважує: "А улочи и тиверьци сядяху бо по Днестру, присядяху к Дунаеви. Бе множество их: сядяху бо по Днестру оли до моря, и суть гради их и до сего дне" (90). Йдеться, мабуть, про залишки тих міст — городища. Причиною відтіснення східних слов'ян від моря та гирл великих рік була навала печенігів у X ст, яких в XI ст. змінили інші кочовики — половці. Ця мало досліджена південна слов'янська колонізація здавна зустрічалась з могутнім потоком кочовиків: аварів, тюрків-болгар, угрів, печенігів, торків, половців, наштовхувалась на сильний опір Візантії й Хозарії.

Досить рано, принаймні з IX ст, зав'язувалися політичні стосунки між союзами слов'янських і неслов'янських племен. Уже в перших записах датованої частини "Повісті временних літ" (що починає відлік з 852 р.) зустрічаємо відомості про федеративне об'єднання на північному заході, що складалося з двох слов'янських (словени й кривичі) та двох угро-фінських (чудь і меря) союзів племен, а, може, й племінних княжінь. Під 859 р. (дата умовна, як і всі роки, проставлені пізнішими літописцями в розповідях про IX і більшу частину X ст.) Нестор сповіщає, що "имаху дань варязи из заморья на чюди и на словенах, на мери и на всех кривичех". Слов'яни і неслов'яни названі тут упереміш, що наводить на думку щодо існування на той час конфедерації цих народів. Далі ці племінні утворення "изъгнаша варяги за море, и не даша им дани и почаша сами в себе

33

володети" (91). Згадана конфедерація слов'ян і неслов'ян була стійкою, про що свідчать наступні сторінки літопису. А "узгоджені дії чотирьох земель свідчать про посилення тенденції до їх злиття, прискореної північною (варязькою. — М.К.) небезпекою" (92).

Союзи слов'янських і неслов'янських земель склались, як бачимо, задовго до утворення Давньоруської держави, Київської Русі. На півночі їх ядро склали новгородська Словенська земля й полоцька Кривицька. Та у тривалому й неоднозначному процесі утворення давньоруської державності неслов'янські землі потрапили у підлегле становище. Коли з кінця IX ст. розпочався перший етап об'єднання Русі, державний осередок у Києві поступово включав й неслов'янські землі, перетворюючи їх на об'єкт наростаючої державної й феодальної експлуатації. Частина неслов'янських народів розчинилася в східнослов'янському етносі (мурома, водь, іжора, пізніше — меря), інша встояла. Так, сукупність естонських племен злилася в Чудську землю, аукшайтсько-жемайтсько-ятвязьких — в Литву (93).

Неслов'янські союзи племен Східної Європи на перших порах будівництва Давньоруської держави були її союзниками, може, й підневільними. Розповідаючи про знамениту воєнну експедицію Олега з Новгорода до Києва близько 882 р, наслідком якої було об'єднання східнослов'янських племен Півночі й Півдня (що визнається сучасною наукою за початкову дату існування Давньоруської держави), Нестор пише: "Поиде Олег, поим воя многи, варяги, чудь, словени, мерю, весь, кривичи...". Так само неслов'янські племена перебували у складі величезного війська Олега, що рушило 907 р. на Царгород: "Иде Олег на Греky, Игоря оставив Киеве, поя же множество варяг, и словен, и чюдь, и словене, и кривичи, и мерю, и деревляны...". Але у війську наступника Олега Ігоря, що також пішло походом на Царгород 943 р, представники народів уже не згадуються (94). Логічно гадати, що одні з них (меря) були на той час поглинені Київською Руссю, інші не мали з нею союзницьких взаємин. Надалі літопис жодного разу не

згадує воїнів з чуді, весі, мері та інших угро-фіннських народів у складі війська руських князів.

Археологічні дослідження підтверджують як політичне співіснування слов'ян і неслов'ян, так і побутування слов'яно-фінно-угорського, слов'яно-тюркського, слов'яно-іранського і слов'яно-балтського соціально-культурного симбіозу в Східній Європі. Слід вважати безсумнівним прогресивний характер впливу Русі на підвладні їй народи. Східні слов'яни-землероби, носії більш високої культури, позитивним чином впливали на неслов'ян, що були в основному скотарями й мисливцями. "Головною постаттю могутньої економічної колонізації, що розгорнулась у другій половині I тис. на Східноєвропейській рівнині, був слов'янський землероб", а "економічний прогрес виявлявся у впровадженні землеробства в середовище скотарських, мисливських й промислових народів" (95). Етнологи вважають, що слов'янський економічний і культурний вплив у багатьох випадках сприяв навіть етнічному згуртуванню неслов'янських народів.

Завершуючи розгляд сюжету щодо входження неслов'янських народів до східнослов'янських протодержавних, а далі й державного об'єднання — Київської Русі, необхідно підкреслити, що завжди у територіальному, політичному, економічному і культурному відношеннях у цих об'єднаннях переважав власне слов'янський, далі давньоруський етнос. Сам феодальний спосіб виробництва, що стимулював розвиток державності, виник і розвивався у слов'ян раніше, ніж у підвладних їм народів, які довгий час залишалися на родоплемінній стадії соціальної еволюції. Київська Русь була історичною прабатьківщиною не лише українського, російського та білоруського народів. У складі цієї держави жили й прилучалися до суспільно-політичного й культурного життя десятки великих і малих неслов'янських народів Причорномор'я, Прибалтики, Європейської Півночі, Поволжя, Північного Кавказу.

Повертаючись до теми формування давньоруської державності, звернемо увагу читача на те що соціальну

структуру Київської Русі за часів Олега та Ігоря подано в угодах з Візантією 911 та 944 рр. таким чином: київський князь, світлі й великі князі чи "всякое княжье" (вожді племінних княжінь), великі бояри і люди всі руські. Дружинники у тексті договорів Русі з греками не названі. Однак великі бояри і, мабуть, племінні князі й були членами дружини київського князя, її привілейованою верхівкою. Вони ж складали примітивний апарат управління.

Виникнення дружини у слов'ян як соціального про шарку і військового інституту історики відносять до різних часів: від VI до першої половини X ст. (96). Думки дослідників розділились і з приводу стадії розвитку суспільства, на якій утворюються дружини. Т.Василевський даремно бачив можливість складання дружини у родо-племінному суспільстві. Йому заперечував Г.Ловмянський, котрий припускав дуже гіпотетичну можливість створення дружини у родо-племінному середовищі, та й то не постійної, а лише для одноразового набігу на сусідів. У дофеодальний період для утримання дружини у вождів просто не вистачало коштів (97). Останнім часом цією проблемою займався А.А.Горський. Він вважає, що "інститут дружини був властивий суспільствам доби генезису феодалізму", а дружинна знать формується в "період складання ранньофеодальних суспільств" (98). Працям А.А.Горського взагалі притаманна певна модернізація східнослов'янського суспільства IX—X ст. Він бачить у ньому навіть доменіальне землеволодіння київських князів. У дійсності воно виникло одним-двома століттями пізніше.

На мій погляд, дружина являла собою продукт не стільки рішучої зміни соціальних стосунків, скільки зародження та розвитку державності. В руках князя вона була засобом примусу й управління, стягання, данини, захисту власних інтересів і населення країни від ворогів. А.А.Горський наводить археологічні матеріали, які свідчать, що найбільш могутні контингенти дружинників були зосереджені в ядрі Давньоруської держави на Середній Наддніпрянщині (99). А це якраз і промовляє

про державотворчу діяльність дружини за доби становлення східнослов'янської державності.

Співвідношення дружини з апаратом - управління докладно розглянув А.А.Горський (100). Мені ж хочеться зупинитися на взаєминах князя й дружини, що кидають світло на особливості соціального й політичного устрою Давньоруської держави IX—X ст. Варто мати на увазі ту обставину, що свідчення про це запозичені літописцями головним чином із фольклорних джерел, а тому їм властиві хронологічна невизначеність і, головне, ідеалізація князівсько-дружинних зв'язків.

Цікаво відзначити, що звістки про стосунки між князем і дружиною в "Повісті временних літ" беруть початок лише з правління Ігоря (після 912 р.). Та й саме слово "дружина" з'являється в цьому джерелі пізніше, тільки в описі першого походу Ігоря на греків 941 р. (101) Можливо, так сталося не випадково і може свідчити про різко зрослу роль дружини в суспільстві і перетворення її верхівки на апарат державного управління й раду при князі. У перебігу другого походу на Царгород 944 р. Ігор "созва дружину и нача думати" з приводу пропозиції візантійського імператора укласти мир. Дружинники запропонували взяти золото й паволоки і не воювати греків. І "послуша их Игорь" (102). Як зауважив В.І.Сергеевич, "дружині не можна наказувати, її потрібно переконувати" (103). Так було, ймовірно, до встановлення ранньофеодальної монархії на Русі за Володимира Святославича.

Ігор у літописі виглядає залежним від своєї дружини князем. Державна влада за його часів, певно, ще не була достатньо сильною, а сам він не мав, здається, необхідного авторитету серед воїнів і незалежного характеру, як його попередник Олег. Ігор слухається дружину не лише в справі укладення миру з Візантією. Вона спонукує князя відправитися в останній, погибельний для нього похід за древлянською даниною. Але вже його наступниця Ольга виступає в літописі зовсім незалежною в своїх державних вчинках від дружинників.

Володарів Русі другої половини Х ст. Святослава і Володимира зображено в літописі як справжніх дружинних князів, Такий Святослав у розповіді "Повісті временних літ" під 964 р. про початок його самостійної діяльності. Дружина у всьому його слухається, але й він рахується з її думкою і цінує її. На умовляння Ольги хреститися Святослав відповідає: "Како аз хочю ин закон прияти один? А дружина моя сему смеятися начнуть" (104). Охоче й докладно розповідає Нестор про увагу Володимира Святославича до дружини: епізод із заміною дружинникам дерев'яних ложок на срібні. Своєрідним апофеозом дружинності звучать слова літописця: "Бе бо Володимер любя дружину и с ними думая о строй земленем и о ратех, и о уставе земленем" (105). Зрозуміло, що радниками Володимира були не кілька сотень дружинників, а лише верхівка, з якої склалися й апарат управління, стягання данини та судочинства, а також князівська рада.

Є підстави твердити, що *на добі Володимира й завершується існування дружинної форми державності*. У розповідях літопису про його сина Ярослава дружина відіграє вже виключно військову роль. Але й Ярославу до часу доводилось рахуватися з нею. Оповідючи під 1019 р. про вокняження його в Києві, Нестор не забуває згадати й про дружинників князя: "Ярослав же седе Кыеве, утер лота с дружиною своєю" (106). І в описі подій першої половини XI ст. літописи, йдучи за фольклорними джерелами і віддаючи данину суспільній думці, в якій так багато важила традиція, продовжують оспівувати любов до дружини як вищу князівську доброчинність. Ярославового брата Мстислава, тмутороканського, а далі чернігівського князя, джерела зображують останнім дружинним володарем. Він радіє тому, що в битві з Ярославом біля Листвена 1024 р. полягли його піддані сіверяни, "а дружина своя цела". У посмертному панегирикові Мстиславу сказано, що він "любяше дружину по велику" (107). Тоді як у великій посмертній похвалі Ярославу підноситься мудрість князя, але жодним словом не згадано про його бойову дружину.

Дружина посідала важливе місце в давньоруському суспільстві й після князювання Володимира Святославича. Однак це не означає, ніби держава зберігала дружинну форму в XI—XII ст. Сама дружина все більше розширюється, з неї виділяється боярство — джерела розрізняють старших і молодших дружинників. Вона перестає бути єдиним правлячим прошарком, туди входить лише її верхівка. А народження протягом XI ст. індивідуального феодалного землеволодіння висунуло на перший план іншу соціальну верхівку: земельну аристократію з числа тих же старших дружинників, боярства й частини племінної знаті, що зуміла перетворитись на бояр.

Поступово переростаючи у феодалну знать, дружинна верхівка продовжувала все ж таки відігравати важливу роль і в політичному житті Давньоруської держави. З неї виходили управлінці та радники князя. Напередодні походу на половців 1103 р. "седе Святополк (Ізяславич. — *М.К.*) с своєю дружиною, а Володимер (Мономах. — *М.К.*) с своєю в единое шатре" і обдумували майбутню війну з кочовиками. А Мономах у "Повчанні" починає опис повсякденних занять князя із слів: "И седше думати с дружиною" (108).

Протягом XII ст. старші дружинники замінюються в апараті державного управління молодшими, а також людьми, не зв'язаними вже з дружиною. В джерелах з'являється термін "дворяни", тобто люди княжого двору. Вони були в жорсткій службовій і особистій залежності від князя (109). Дружинні реальності й традиції поступово відійшли в минуле. Визначена дослідниками на матеріалі Північно-Західної Русі, ця закономірність може бути прикладена до всіх руських земель XII ст.

Перетворення надплемінної держави на ранньофеодалну почалося з середини X ст, у князювання Ольги. Воно проходило в суспільстві, пронизаному родоплемінними стосунками, яке не стало ще феодалним — хоча б тому, що не знало індивідуальної земельної власності і феодалних відносин як всередині панівного класу, так і народу взагалі.

Примітки

1. Див. напр.: *Черепнин Л.В.* Русь: Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX—XV вв. // Пути развития феодализма. — М, 1972. — С.131—146 (историография вопроса); Советская историография Киевской Руси. — М, 1973. (Разделы: Формирование древнерусской народности; Образование и развитие Древнерусского государства; Социально-экономический строй Киевской Руси).
2. *Литавин Г.Г., Наумов Е.П.* Этические процессы в Центральной и Юго-Восточной Европе и особенности формирования раннефеодальных славянских народностей // Раннефеодальные государства и народности. — М, 1991. — С.232.
3. Див. одну з останніх праць на цю тему: *Толочко О.* Образ "чужинця" в картині світу домонгольської Русі // *Medievalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* — К, 1992. — Т.1.
4. *Клейн Л.* Горькие мысли "привередливого рецензента" об учении Л.Н.Гумилева // *Нева.* — 1992. — № 4. — С.235—236.
5. Повесть временных лет. / Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. — М; Л, 1950. Ч.1. Текст и перевод. — С.14, 23.
6. *Geary P.J.* Ethnic identity as a situational construct in the Early Middle ages // *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien.* — 1985. - Bd.113. — S.16.
7. *Ле Гофф Ж.* Цивилизация средневекового Запада. — М, 1992. - С.89,212 и др.
8. *Черепнин Л.В.* Указ. соч. — С.145.
9. *Авенариус А.* "Государство Само" Проблемы археологии и истории // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. — М, 1987. - с. 72.
10. Див.: *Рубинштейн Н.Л.* [Рецензия] // Историк-марксист. — 1938. — № 1. Рец. на кн.: Памятники истории Киевского государства; *Бахрушин С.В.* К вопросу о русском феодализме // Книга и пролетарская революция. — 1936. — № 6; *Пархоменко В.А.* Характер и значение эпохи Владимира, принявшего христианство // Учен. зап. Ленингр. ун-та. Сер. ист. — 1941. — Вып.5.
11. Більшість авторитетних істориків тієї пори вважало добу IX—X вв. дофеодальною, перехідною від родоплемінного устрою до феодального. Найбільш послідовно розвивав цю ідею С.В.Юшков у книзі "Нариси з історії феодалізму в Київській Русі" (М.; Л, 1939). На його думку, лише наприкінці X ст. на

- Русі стали складатися феодальні відносини (с.26-43), — що уявляється науково коректним.
12. Греков Б.Д. Киевская Русь. — М; Л, 1944. — С.184.
 13. Греков Б.Д. Киевская Русь. — М; Л, 1953. — С.116—118, 126 и др.
 14. Королюк В.Д. Раннефеодальная государственность и формирование феодальной собственности у восточных и западных славян (до середины XI в.) — М, 1970. — С.4, 5.
 15. Див. одну з останніх праць: Фроянов И.Я. К истории зарождения Русского государства // Из истории Византии и византиноведения. — Л, 1991.
 16. Юшков С.Л. Киевское государство (к вопросу о социальной структуре Киевской Руси) // Преподавание истории в школе. - 1946. - № 6. - С.21, 22.
 17. Юшков С.Л. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. — М; Л, 1939. Он же. К вопросу о дофеодальном ("варварском") государстве // Вопр. истории. — 1946. — № 7. - С.65.
 18. Rogov A.I., Florja B.N. Формирование самосознания древнерусской народности // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. — М, 1982. - С.98, 100.
 19. Черепнин Л.В. Указ.соч. — С.146.
 20. Див, напр.: Rogov A.I., Florja B.N. Указ. соч. — С.98.
 21. Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. — М, 1979. - С.92-100.
 22. Повесть временных лет. — 4.1. — С.11. (Тут і далі йдеться про Ч.1)
 23. Ловмянський Г. Основные черты родо-племенного и раннефеодального строя славян // Становление раннефеодальных славянских государств. — Киев, 1972. — С.9.
 24. Там же. - С.10.
 25. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с прдисл. А.Н.Насонова. — М; Л, 1950. — С.104-105.
 26. Пвествь временных лет. — С.13.
 27. Див. Ловмянський Г. Указ. соч. — С.10,
 28. Повесть временных лет. — С.14.
 29. Rogov A.I., Florja B.N. Указ. соч. — С.99.
 30. Повесть временных лет. — С.13.
 31. Там же. — С.18.
 32. Королюк В.Д. Основные проблемы формирования раннефеодальной государственности и народностей славян Восточной

- и Центральной Европы //, Становление раннефеодальных славянских государств. — С.219.
33. *Морган Л.Г.* Древнее общество. — Л., 1934. — С.126.
 34. *Fried M.* The Evolution of Political Society. — New-Jork, 1967. — P.185-186.
 35. *Service E.R.* Origine of the State and Civilization: The Process of Cultural Evolution. — New-Jork, 1975. — P.15-16, 74-75 etc.
 36. Див: *Черных Е.Н.* От доклассовых обществ к раннеклассовым // От доклассовых обществ к раннеклассовым. — М., 1987.
 37. Див: *Котляр Н.Ф.* Города и генезис феодализма на Руси // Вопр. истории. — 1986. — № 12.
 38. *Шаскольский И.П.* О начальных этапах формирования древнерусской государственности // Становление раннефеодальных славянских государств. — С.57.
 39. *Королюк Б.Д.* Основные проблемы. — С.218.
 40. *Флоря Б.Ч.* Эволюция социальных и общественно-политических структур и возникновение государства // Раннефеодальные государства и народности. — С.192.
 41. Повесть временных лет. — С.159.
 42. Там же. — С.19.
 43. Там же. — С.29.
 44. Там же. — С.20—21.
 45. Там же. — С.33.
 46. Там же. — С.47, 50.
 47. Там же. — С.24, 25—26.
 48. Там же. — С.35.
 49. Там же. — С.25-26, 35.
 50. Там же. — С.83.
 51. *Фроянов И.Я.* Указ. соч. — С.61.
 52. Сам історик посилається на працю: Соціально-економічні відносини і соціонормативна культура / Под ред. А.И.Першица, Д.Трайде. — М, 1986.
 53. Повесть временных лет. — С.11, 14, 16.
 54. Там же. — С.16—17.
 55. Там же. — С.19. Рюрик тоді або княжив у Ладозі, або сидів на Городищі поблизу майбутнього Новгороду, що виник, як згадувалось, у X ст.
 56. Там же.
 57. *Service E.R.* Op.cit. — P.266—290.
 58. Повесть временных лет. — С.20.
 59. *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб, 1908. — С.322—323.
 60. Див.: *Рогов А.И., Флоря Б.Н.* Указ. соч. — С.101—102.

61. Повесть временных лет. — С.20.
62. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — С.106.
63. ПСРЛ. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. — СПб, 1862. — Т.9. — С.97.
64. Повесть временных лет. — С.18.
65. *Fried M.* Op.cit. — P.185—186.
66. Повесть временных лет. — С.19.
67. Там же. — С.20.
68. Там же.
69. Там же.
70. *Шахматов А.А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — С.102.
71. Повесть временных лет. — С.19.
72. Там же. — С.20.
73. Там же. — С.31.
74. Там же.
75. *Абрамович Г.В.*. К вопросу о критериях раннего феодализма на Руси и стадильности его перехода в развитой феодализм // История СССР. - 1981. - № 2. - С.71.
76. Повесть временных лет. — С.43.
77. Там же. — С.54, 56.
78. *Рогов Л.И., Флоря Б.Н.* Указ. соч. — С.103.
79. Повесть временных лет. — С.35.
80. Там же. — С.13.
81. Там же.
82. *Насонов А.Н.* История русского летописания XI — начала XVIII в. - М, 1969. - С.69.
83. *Пацуто В.Т.* Особенности структуры Древнерусского государства // Древнерусское государство и его международное значение. — М, 1965. — С.84.
84. *Любавский М.К.*. Образование основной государственной территории великорусской народности. — М, 1929. — С.12—13.
85. *Седов В.В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. — М, 1982. — С.270.
86. *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. - М, 1982. - С.288.
87. *Дубов И.В.* Спорные вопросы этнической истории славян Северо-Восточной Руси IX—XIII вв. // Вопр. истории. — 1990. - № 5. - С.17.
88. *Носов Н.Е.* Некоторые общие проблемы славянского расселения в лесной зоне Восточной Европы в свете истории хозяйства // Славяно-русские древности. — Л., 1988. — Вып.1. - С.25, 34, 35, 37.

89. *Козловский А.Л.* Этнический состав населения Южного Поднепровья в IX—XIV вв. // *Земли Южной Руси в IX—XIV вв.* - Киев, 1985. - С.65.
90. *Повесть временных лет.* — С.14.
91. Там же. — С.18.
92. *Пауто В.Т.* Указ. соч. — С.85.
93. Там же. — С.88—89.
94. *Повесть временных лет.* — С.20, 23, 33.
95. *Пауто В.Т.* Указ. соч. — С.94.
96. Див.: *Горский А.А.* Древнерусская дружина. — М, 1989. — С.10-11 та ін.
97. *Василевский Т.* Организация городской дружины и ее роль в формировании славянских государств // *Становление раннефеодальных славянских государств; Ловмянский Г.* Указ.соч. — С.12.
98. *Горский А.А.* Указ. соч. — С.35, 118.
99. Там же. - С.29.
100. Там же. Див.: Гл.IV. Дружина и аппарат управления. — С.61 и сл.
101. *Повесть временных лет.* — С.33.
102. Там же. - С.34.
103. *Сергеевич В.* Русские юридические древности / Т.1. Территория и население. — СПб, 1980. — С.305.
104. *Повесть временных лет.* — С.46.
105. Там же. — С.186.
106. Там же. — С.98.
107. Там же — С.100—101.
108. Там же. - С.158, 183.
109. *Кобрин В.В., Юрганов А.Л.* Становление деспотического самодержавия в России // *История СССР.* — 1991. — № 4. - С.56-57.

Підписано до друку	12.05.93	Формат	60х84	1/16
Ум.друк.арк.	2,56	Обл.-вид.арк.	2,75	
Тираж	300	Зам	559	Ціна договірна.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України АН України
Кнів-1, Грушевського,4